

DR LAZAR GENČIĆ, PUKOVNIK (1868-1942.), NAČELNIK SANITETA VRHOVNE KOMANDE SRBIJE 1912-1916.

Goran Čukić

Ako se smena shvati kao nešto korisno – kao angažovanje novih snaga koje imaju napredne koncepcije – onda je stvar ispravna. Zašto je smenjen pukovnik dr Lazar Genčić, načelnik saniteta Vrhovne komande srpske vojske 1912-1916. godine? Zašto se te 1925. niko od kritičara nije pozvao kod ocenjivanja zbivanja o epidemiji pegavca 1914/15. na bitni rad Hantera koji se nje tiče, objavljen 1919. godine? Ocene koje se odnose na aktivnosti vojnog saniteta u epidemiji pegavog tifusa su preterane; nisu pošle od aktuelne situacije. Neopravdano je kritikovan načelnik, jer mu se pripisuje "naučna nemoć medicine sveta", koja je pratila predmetnu epidemiju pegavog tifusa. Zatekao se na rukovodećem položaju kada su, nesporno, preveliki gubici zadesili Srbiju, sa 150.000 umrlih, od čega je armija imala 20.000. Ne smatramo opravdanim ocene: «Ko se ne seća onog našeg lutanja u pogledu profilaktičkih i drugih mera, one nesigurnosti, neodlučnosti i zbuđenosti, koja se najbolje ogledala u protivurečnim i nemogućim naređenjima; onog nedostatka najelementarnijih pojmova iz dezinfekcije, kao i oskudice u dezinfekcionim aparatima itd... Te naše greške i zablude narod je skupo platio». "U istoriji epidemiologije ostaće zabeleženo naše tadašnje neznanje teorije i prakse borbe protiv pegavca, otuda katastrofalni gubici 1914-1915. godine". Pokazaćemo da su kritike neodmerene; da su usledile 'posle gotovog boja', posle pronađenog rešenja. Daćemo argumente da je čak u kolektivnom delovanju načelnik bio uspešan, jer je posredno doprineo da se nađe rešenje, omogućavajući nesmetani rad kompetentnijim, tj. nikog nije sputavao da se ispolji. Indirektno je doprineo društvenom priznanju dodele Nobelove nagrade za medicinu 1928. godine Šarlu Nikolu za otkriće *da su vaške tela prenosioci pegavca*. To je dokazano uspešnim realizovanjem mera u epidemiji 1914/15. godine u Srbiji. *Acta Medica Medianae* 2009;48(1):66-74.

Ključne reči: Lazar Genčić, Hanter, Starmz, Typhus exanthematicus, specijalna epidemiologija pegavca, Srpsko bure, *Pediculus humanus humanus*, vašljivi tifus

Dom zdravlja Berane

Kontakt: Goran Čukić
Dom zdravlja
84300 Berane, Crna Gora
E-mail: epid.dz.berane@t-com.me

Uvod

Suštinsko pitanje ovog teksta je pitanje – kada je moglo, odnosno, kada je trebalo da nastane 'Srpsko bure' – da li je mogla da se takva 'potreba' formira ranije...

'Srpsko bure' je vredno bilo jednog unapređenja od majorskog u potpukovnički čin (1). Da li je to otkriće tako malo vredelo? Tako mereno, isuviše malo. Zapravo, "daj bože" da svi tako vredna dela činimo kada nam se tako malo daje. Ili suprotnim smerom ocenimo – koliko bi ljudi učinilo naredni korak u profesionalnoj karijeri kada bi trebalo da ovako vredna dela učine, istorijski značajna. Ljudi ponekad znaju da su toliko škrti – da je nametljivo koliko su u drugim situacijama neracionalno darežljivi. Porazna je tek sudbina, kada je stvaralac epopeje omalovažen, diskvalifikovan, kažnjen – umesto da bude nagrađen.

Instruktivno je Aristotelovo da je 'sam sebi dovoljan čovek: ili – životinja, ili – bog'! (2 s. (strana) 1). Ako se tako postave stvari – rukovodilac koji ne uspe je 'za rugu': grešan, krivac, nesposoban i sl. Ako, pak nađe rešenje, on je opravdao sebe; i time postao i više – on je svetac, bog... U (pod)svesti takvih (3,4) je da se rukovodeći položaj mora opravdati – predvodnik dokazati ako problema ima. Kako je 1914/15. godine on postojao, onda rukovodilac po logici koja se sledi: a) ima obavezu da ga reši; jer time, navodno, dokazuje svoj položaj; dok se b) drugi stavljaju u pasivno stanje posmatranja, iščekujući njegovu rešenje.

«Požurio sam da i ja potražim krivca. Sručih svu kritiku na Glavni sanitet...» Gledište je zapisano kod opisa epidemije pegavog tifusa u Valjevu februara 1915. godine (5 s. 420). Kod autora teksta, pešadijskog rezervnog oficira, ova ocena je ponajpre refleksija opisanog mentaliteta.

Zašto je smenjen pukovnik dr Lazar Genčić, načelnik saniteta Vrhovne komande Srpske vojske 1912-16. godine? Ocenjivanje posle epidemije moglo je da potraži svoje "žrtve" – da su «nekađa bitne ličnosti» doprinele stradanju od bolesti.

Lazar Genčić je objavio 1925. godine (18). Koliko je kritika 1925. godine bila plod osećanja, a koliko objektivna? Svakako najbitnije je da li su kritičari uzeli u obzir sve od značaja.

Posle rata, «na prikupljanju i sređivanju toga ogromnog materijala grozničavo rade skoro svi kulturni narodi, a stupci pojedinih stručnih časopisa puni su rasprava i referata, kojima tretiraju nerešena pitanja koja su se pojavila u toku ovog ratnog i poratnog doba» (19 s. 791). Mada se smatralo da se docnilo sa analizom (16), nasuprot tome smatramo sa stručnog stanovišta medicinske nauke o znanjima o pegavcu da je kritika usledila prebrzo posle 1915. godine. (20)

Koliko je kritika usledila od kompetentnih, sa naučnog nivoa, tj. uzimanjem u obzir bitnih naučnih dostignuća o pegavcu u tom vremenu? Te 1919. godine Hanter je objavio rezultate koji afirmišu preduzete aktivnosti u epidemiji 1914/15. godine (1). Do tada je Genčić već bio smenjen tri godine i penzionisan godinu dana (16 s. 889). Hanterovo svedočanstvo je događanja u epidemiji izdiglo na pijedestal bitan za medicinu sveta, te je pokazano da bar u tom delu 'žrtve nisu bile uzaludne' (1,11,20)!

Koliko se toga može pripisati dr Genčiću od onog što se zbilo 1912-16. godine? Naša hipoteza je, što se tiče pegavog tifusa – malo toga! Pre bi se moglo reći da je bio uspešan, jer je razrešen 'u njegovo vreme rukovođenja', dotadašnji naučni problem. Ovim golgota prerasta u epopeju. Argumente je prezentovao 1919. godine Hanter (1), suštinska ličnost suzbijanja epidemije. Koliko su radovi Hantera i Stronga bili predmetni u razmatranjima između 1919. i 1925. godine, pa i kasnije.

Materijal i metod

'Kritički metod' (24 s. 48), tj. «Analiza sadržaja metoda je za prikupljanje podataka iz informativnog materijala: iz knjiga, časopisa, novina, s radija, televizije i interneta.» (25 s. 153) Prikupljali smo činjenice bitne po pegavac; napr. šta je objavio Genčić, smatrajući ga dobro obaveštenim...

Distanciranjem više od 90 godina kasnije, dobijamo prednost onih ocenjivača – po poslovi «posle bitke lako je biti vojskovođa». No, ponekad, da bi se došlo do istine, ta je i takva ocena umesna, a i nimalo laka.

Rezultati i diskusija

1. Nameće se potreba postavljanja dva pitanja koja se tiču Srbije pre 1913. godine. Prvog, od kada datira pegavi tifus na njenom prostoru. Kako se tvrdi da su "sela u Srbiji decenijama bez pedikuloze vestimenti" (6); to je bitno i drugo, od kada nema ove bolesti Srbija. Vukšić svoje tvrđenje namenjuje vremenu ispred Balkanskih i Prvog svetskog rata. (6) Tada je mnogo što-šta naučno, koje se ticalo pegavog tifusa, bilo nepoznato. Kako iskazano nije zasnovano na merenjima – pre je proizvod ubeđenja.

1.1. Pegavca je na prostoru Balkana bilo "od pamtiveka" (7, 8). Katić u "Hilandarskom medicinskom kodeksu" prepoznaje nekoliko znakova koji ukazuju na kliničku sliku pegavca. Zabeleženo je da je kodeks nastao po spisima Galena i Hipokrata, prepisanim u XV i XVI veku. (9) Od kada on datira trebalo bi locirati konkretnim svedočanstvima. Najranije postojanje pegavca kod Srba je obelodanio Deretić. Iznosi da je bio tifus 9. g.n.e. u oba vojna tabora, u rimskim legijama i srpskoj vojsci. Ishod sukoba uslovljen ovom «ratnom bolešću» bio je nagodba da su Srbi priznali rimsku vlast, a Rimljani su dali ovima rimska građanaka prava, privilegiju koju su do tada imali samo građani Rima (10 s. 6).

Mnogo vekova je trebalo kosmopolitskoj zajednici od te 9. g.n.e. dok je od strane najpozvanije struke dato 1837. god. prvo saopštenje o ustanovljavanju pegavca kao zasebne nozološke jedinice, podvojenog entiteta bolesti (11).

Prvi put se 1903. godine u Srbiji pegavac dokazuje kao entitet ustanovljen od lekara. (12) Nažalost, obistinila se "slutnja" autora, dr Kuželja, okružnog lekara Čačka, da ne treba "zatvarati oči pred jednim neprijateljem našeg naroda i ne raditi ništa za poznavanje i suzbijanje istog..." (13) Da li je Kuželj tada bio: a) prorok, ili b) je to samo izrekao kao frazu, ili c) je to bilo argumentovano, i. stručno ili ii. naučno mišljenje? Nedavanjem prilike da napravi po formi rad za objavljivanje, propušteno je očekivano u tom članku da autor navede masovna oboljevanja od pegavca u svetu i kod nas, u ratovima i van ovih. Kuželj je to izrekao na vreme, i to u Srpskom arhivu (SACL), jedinom stručnom časopisu koji su imali lekari u Srbiji, i šire. Po tom nastupu u SACL, već za nepunu deceniju u ratovima, balkanskim (14,15) i svetskim (17,7), "njegova bolest sa naših prostora" je pokazala koliko je surova; a on bio potpuno u pravu.

1.2. Autohtonost pegavca u Srbiji pokazao je Kujačić 1914. godine na par skorijih primera obolevanja zatvorenika. (17) Znači, po tome, on je mogao da se izgubi – pa da se ponovo pojavi...

U dosadašnjim analizama događanja, epidemija pegavca u ratovima 1912-18. godine inicijacija njihova je uporno tražena među "ne-Srbima". Tako je uvek bio izvor zaraze van Srbije, odatle je unosen pridošlicama, ili donošen odlaskom domaćih (vojske itd.). Nije ništa urađeno da se takve ocene izmene i pored novih saznanja i iskustava u oba svetska rata; i posle – kada se najbitnije o pegavcu u svetu saznavalo na prostorima bivše SFRJ (Gaon, Borjanović, Pecić, Turić, Vukšić...) (21). Ocene su i dalje ostale nepromenjene (22,23). Uticaja je trebalo da ima kasnije saznato, napr. uloga poznog recidiva pegavog tifusa.

Kujundžić 1913. godine objavljuje u "Zdravlju" dva svoja rada o pegavom tifusu. U prvom smatra da pegavac vodi poreklo iz Albanije, od turskih zarobljenika. Iznosi fakte kako je "od prvih 300 bolesnika bilo 92 bolesna bolničara, pa od njih su i trojica umrli". Prikazan je pegavac kao ratna zaraza (14 s. 70). U drugom iznosi kako je Sanitet organizovao Odeljenje za pegavi tifus. Od 07.03. do 26.05. 1913. godine obolelo je 500

vojnika. Od njih, čak 143 (26,8%) bili su bolničari. Čitaoce upoznaje kako su bili pegavičari 11 građana Bitolja – "prtvorenika sudskih i pitomaca bitoljske policijske apsane". Potom, da je turskim zarobljenicima "određeno prebivanje po Srbiji gde su prenosili pegavac" (15 s. 138, 140). Piše isti autor o potrebi "čistoće tela i odela (preobuke)". Iako nigde ne spominje eksplicitno vašljivost tela – to ne znači da je nije bilo (14).

Simić se priseća vladajućeg stava "...vojnik ne može biti bez vašiju. Nikada neću zaboraviti onu sliku iz Turskog rata, koju su pružali stotine vojnika, koji su se trebali od vašiju na jednoj sunčanoj padini ispod bolnice u Kosovskoj Mitrovici" (19 s. 798). Interesantan je i naslov slike – «U borbi sa vašima, pratiocima svih ratova» (27 s. 156).

Leko smatra da je pogrešno bespomoćnost oko ugušenja epidemija u ratovima 1912/13. godine upisati u rad sanitetskog odeljenja Vrhovne komande. «To su greške ranijih naraštaja i one se nisu mogle popraviti uoči rata niti za vreme rata. Jedino što se ima prebaciti Sanitetskom odeljenju je nesmotrenost sa kojom je ono dočekalo koleričnu epidemiju» (28 s. 160; 21).

Kujačić piše prilog o pegavcu (17) povodom njegove pojave ratne 1913. godine. Pozvao se na Kuželja, Kujundžića itd. Prezentuje vrlo uspešno ogleda Nikola iz 1909. godine.

2. Genčić je učesnik oslobodilačkih ratova, član Vrhovne komande (Slika broj 1). Nije bio unapređen, već naprotiv, po ocenama 'nije zadovoljio svojim radom' (16 s. 889). Usledila je smena 1916., penzionisanje 1918. u 48. godini starosti. Potom je sa stručne strane, 1925. god. ocenjeno «bitno po događanja» 1912-16. godine. Pa i nama bitna golgota epidemije pegavog tifusa od 500.000 ljudi koja je imala porazni epilog. Moguće da je zato bio 'glavni povod' kritici.

Slika 1. Dr Lazar Genčić (1868-1942)

Ni sam Genčić (18) kada piše, jednako ne govori o tada bitnim ratnim morijama: 2.1. o koleri i 2.2. o pegavcu.

2.1. O koleri kao da je sve rekao u kratkom opisu. Tu je po njegovoj oceni već dosta toga mogao da uradi vojni sanitet. Naša vojska je

«...u pogledu sprema za borbu sa kolerom stajala 1913. tj. u doba, kada je bakteriologija i higijena bila jako razvijena, gotovo na istoj visini na kojoj je bila Francuska i Engleska ekspediciona vojska za vreme Krimskog rata 1854. i 1856. god., dakle u doba, kad bakteriologija uopšte nije postojala» (18 s. 776). Simić ima, rekli bi, opravdan prigovor, jer su bila poznata bitna naučna otkrića, dezinfekciona sredstva itd; postojao je neiskorišćeni stručni kadar (školovani kadar u inostranstvu, specijalisti higijene i bakteriologije, koji su radili kao trupni lekari). Pokazana je time «neodređenost i neodlučnost» (19 s. 794). Kasnije se ocenjuje kako nije ništa rađeno da se pre dolaska jedinica izvrši higijensko-epidemiološko izviđanje tog područja (23 s. 32).

2.2. O drugom masovnom događanju, epidemiji pegavog tifusa, smatramo bitnijem po njegovu sudbinu, govori ipak drukčije; kao da hoće da kaže da argumente za pegavac prvo treba pretresti. O pegavcu 1914/15. godine pisalo se ubrzo, deceniju posle ovog rata. Istorijska ocena mora da bude obazriva, nepristrasna, da uzime u obzir sve bitne činjenice; pogotovu oslobođena eventualnih preterivanja, emocija, kojih su svesni ili nesvesni akteri, bilo ocenjivači aktuelnog vremena, kritičari ili onaj koji je kritikovan, koji se eventualno mogao i – «samokritikovati». (20)

3. Da li je autohtoni pegavac u Srbiji napravio ratni pegavac 1913. i 1914/15. godine. Kako je tada pegavac postajao ratna zaraza? Da li je mogao da se proširi da nije bilo uslova – izvora uzročnika i vašljivosti tela među vojnicima i u građanstvu? Pegavac je mogao biti koliko strana, donešena toliko i domaća, autohtona bolest. Da li je vašljivost tela postojala?

Pegavcu i vašljivosti tela "u sopstvenom ataru" nije pridavan adekvatan značaj! Vašljivost tela je bila prisutna, nasuprot uverenju 'da su sela u Srbiji decenijama bez pedikuloze vestimenti' (6). Poznato je da vašljivost tela znatno zaostaje posle prestanka pegavca; da je veća kod propagacije: rekurensa, od Brill-Zinsser-a, nego kod širenja od pegavičara. (30)

Kuželj zapaža 1901/02. godine pegavac kog bogatih seljaka u okolini Čačka (13,12), pa je interesantno po čemu su se ova sela razlikovala od onih iz okoline Užica, Kragujevca, Šapca...

3.1. Omasovljenje pegavca u Balkanskom (14,15) i Prvom svetskom ratu nastalo je gotovo identično. Želimo da vidimo kojim redosledom se širio pegavac; odnosno, neminovni pratilac ovog – vašljivost.

I u Balkanskim i u Prvom svetskom ratu ocenjeno je: "Zahvatila je (epidemija pegavca, GČ) najpre zarobljenike pa vojsku" (29 s. 34). Ne sporimo ni to da su u aneksiranom delu Bosne i Hercegovine (Austro-Ugarskoj) bili prisutni pegavac i rekurens (6 s. 50).

3.2. Iznosi Kujundžić da je bilo ovog i među bitoljskim apsenicima (15), odnosno među domorocima.

Vukšićevom tvrđenju kao da se odmereno suprotstavlja Mitrašinović, čak na svoju štetu, jer apostrofira teško objašnjivu 'istovremenost'. "Pegavac se u srpskoj vojsci pojavio oktobra 1914. godine, a centralno žarište oboljevanja i

umiranja bilo je Valjevo. Tu je epidemija i počela... *Nije sasvim tačno utvrđeno gde se bolest najpre pojavila. Možda se istovremeno javila kod izbeglica iz Mačve i Podrinja, u srpskoj vojsci ili među austrougarskim vojnicima...* U Valjevu je umrlo više od 3500 vojnika, dok je broj umrlih civilnih lica bio daleko veći" (31).

S tog terena je i svedočanstvo Zrnić Lj., učiteljice iz Šapca. Piše 1912. godine u "Zdravlju": "I, onda, kada počinje prava zima, nastaje razbolevanje i umiranje..." "Bio je kod prijatelja na slavi, pa čim dođe, odmah ga uhvati "groznica", otud odonud, pa sve na putu izvan kuće (je) dobijena bolest od zime" "Sad dolazi red na žene, koje tek tada stignu...ispračaju svoje mrtve do groblja u tankim haljinama, dok i od njih po koju ne spopadne groznica, probadi, bolovanje i smrt! Ako se kome čini neverovatno, da naši seljaci umiru 4 puta više zimi nego leti, neka dođe na njihova groblja, pa će naći ove natpise: "dekembra meseca predade Bogu dušu,..." "Zrnić Lj. beleži zapaženi narodni naziv za (rekli bih neki) tifus: "trlemčina" - trlema, vrućica (32 s. 354). Da je bolovala od tifusa svedoči naslov njenog drugog rada, "Kako su mene lečili od tifusa" (33). Radi se vrlo verovatno o pegavcu; potvrdu nalazimo, pored epidemioloških karakteristika (sezonskog javljanja pegavca, opisane masovnosti i kontagioznosti oboljenja itd.) da je autorka teksta i sama bolovala 'tifus' (znak koji ukazuje na iz kliničke slike naglašeno: buncanje, omaglicu, kako bolesnika 'vatra digne').

Genčić daje uverljiviju sliku ratnog pegavca. Zemlja se nije opavila ni od prethodnog rata, a već je u kontinuitetu nastavila novi, još veći i naporniji. (18) Bez sumnje je načelnik saniteta Vrhovne komande bio dobro obaveštavan pa je njegovo svedočanstvo posebno interesantno za razmatranje. Posle pobeda na Suvoboru i Kolubari «naša pobedonosna vojska, nastupajući i goneći neprijatelja, pored toga, što je i sama nosila sobom sporadično klice pegavca, nailazila je u krajevima, kroz koje je nastupala i odstupala austrougarska vojska, na mnogo veća ognjišta i bila izložena mogućnosti jedne opšte zaraze pegavcem. Austrijski zarobljenici, pak, morali su biti povučeni takođe u pozadinu, a pošto su i oni bili nosioci zaraze, to se je za kratko vreme u celoj našoj zemlji bio ugnezdio pegavac. Prvi, sporadični slučajevi pegavca u našoj vojsci bili su zapaženi početkom oktobra 1914, kada je rekurens već bio vladao u većim razmerama; a prava epidemija razvila se tek po svršetku naše kontraofanzive. I tada je glavni centar za razboljevanje i umiranje bio Valjevo» (18 s. 780).

Jelinek je opisala kako se širi u jednicama pegavac (34), pa zašto nije tako moglo da se dogodi u daleko povoljnijim uslovima po ovu bolest 1914. godine. O njemu se tada ništa bitno nije znalo, kada mu je tok bio potpuno spontan, prirodan – bez uticaja svrsishodne volje čoveka.

Zarobljenici su, nije sporno, značajno pridoneli da se proširi bitna hiperparazitoza, vašljivost sa uzročnicima pegavca i rekurensa; vojnici na dopustu, takođe; no, da li samo to?

Znači, i ovoliko podataka ukazuje na moguć kontinuitet postojanja autohtonog pegavca na studijskom području, odnosno na problematičnost

višedecenijskog nepostojanja makar male vašljivosti tela. Uočeni su pojedinačni slučajevi pegavca. (6) Kao da je zastupan stav koji preferira teoriju o održavanju pegavog tifusa u 'lancu akutnog oboljevanja' (35), po kojoj nisu nađeni uverljivi dokazi. Ova teorija je zamenjena novom, koja smatra pozni recidiv pegavca bitnim za očuvanje uzročnika pegavca u međuepidemijskom periodu (11).

4. U svetu, do Prvog svestkog rata i epidemije u Srbiji – vašljivost se rešavala a) kao "drugorazredni" problem, kao problem sanitacije; a ne kao b) veći i bitniji protivepidemijski problem. Nivo pedantne sanitacije je angažovanje milosrdnih sestara u Krimskom ratu; to je bila opšta mera, koja nije imala ništa specifično, upućeno baš pegavcu. Nesporno, pokazalo se da je "i to" efikasno. Tada nije naslućen značaj vašljivosti tela po pegavac.

I u Srbiji 1913. i ratne 1914/15. godine – vašljivost se rešavala kao "drugorazredni" problem, kao problem sanitacije. To nije bilo tada anahrono, već paradigma onda savremene medicine. Ta beznačajnost vašaka je odgovarala, napr. "ako nema uzročnika bolesti – nikada neće biti bolesti". Uostalom, na ratištu da se sprovede beznačajne mere, bilo bi, bar, vrlo neozbiljno.

Znači, "živog gada", vašku; kojij ni ime eksplicitno ne treba spomenuti, trebalo se osloboditi kao od najobičnije prljavštine, "telesne nečistoće". A za to je trebalo imati "načina" i volje, "privičke" (36,37). Na taj narodni napor teško da je mogao da utiče bilo koji lekar i bilo koja institucija, pa i Vrhovna komanda i njen načelnik. Vojska je razvijanju tih navika doprinosila; ona je za to zainteresovana svojim ciljem, da ima zdravog vojnika (36). I danas bi bio savremen rezon iz 1864. godine pešadijskog pukovnika: "... Poznato je, da se naš narod u opšte nečisto drži. Kupati se, za većinu nji, osobito zimi, prava je kaštiga. Ovu naklonost k nečistoći vojnici donesu i u kasarnu... Nalazim da se vojnici redovno vode u amam kupati; ja sam želeo uzbuditi u njima težnju da više drže na telesnu čistotu a za isto, većina je počela k tome dobijati volju..." "Izdanjem dakle naredbe da se vojnici u ladno vreme ne kupaju mi ćemo postići to, da će se vojska povratiti u ono stanje nečistoće u kome je do skora čamila..." (36 s. 402,403;37)

5. Smatramo da je najosetljivije pitanje ovog rada procena realnih mogućnosti saniteta u vremenu izbijanja dve epidemije pegavca. Tada je bio dr Genčić načelnik saniteta u Vrhovnoj komandi. I jedno i drugo masovno oboljevanje od pegavca nastalo je u Srbiji posle otkrića Šarl Nikola 1909. godine (38). U Srbiji je prihvaćena činjenica da je ovo Nikolovo otkriće presudno po uspeh borbe protiv pegavca. Ali kada je to dokazano? Upravo posle zbivanja u Srbiji 1915. godine. Radovi Huntera (1) i Stronga (39), na osnovu događanja 1914/15. godine potvrdili su do tada hipotetički stav kao osnov taktike "da će razvašljivanje da zaustavi epidemiju pegavca (20)!"

Kod ocenjivanja značaja ispravnog strateškog opredeljenja ne treba zapostaviti međusobnu uslovljenost strategije i taktike (20).

6. U centru zbivanja drukčijeg značaja vašljivosti tela je učenje Šarla Nikola. Moguće da je "pedantna sanitacija milosrdnih sestara" u Krimskom ratu (40,16,37) bila "okidač" velikom otkriću Nikola jer je uvedena rigorozna higijenzacija na prijemu u bolnicu.

On je primetio prostu činjenicu da bolesnici od pegavca po hospitalizaciji ne prenose dalje bolest. Usledilo je pitanje zašto, i nađen odgovor – «radi sanitarne obrade i sa njom razvašljivanja». Pre ulaska u bolnicu ostavlja se odelo, a sa njim i vaške tela. (41 s. 391) Potom je usledila serija izvanrednih oglada na majmunima i sa vašima. Njima je dokazano da je prenosilac pegavca (nepoznatog uzročnika) putem krvi baš telesna vaš (38, 17). Pegavac je sudbonosno uzdrman te 1909. godine – ali ne toliko koliko se tome pridalo značaja u Srbiji, jer nije postojalo taktičko sredstvo za masovno razvašljivanje. (20)

7. Pokazali bi dalje hronologiju strategijskog opredeljenja i izbora taktičkog sredstva u Srbiji, podelom na dva bitna razdoblja: 7.1. pre dolaska Engleske sanitetske vojne misije; 7.2. od početka marta kada su došli.

7.1. "Najlakše i najpouzdanije prenosi se zaraza pegavog tifa belim vašima (beljnjačama), dakle gadom koji živi na telu i u haljinama čoveka." Isti autor nas upoznaje sa načinima borbe: "... Nema druga načina da se sačuvamo i odbranim o pegava tifa nego - čistoćom tela, odela, posteljine i cele kuće" (42 s. 19,24,29). Isto je primenjivao i svet – Rid opisuje: «Istrljali smo se od glave do pete kamforovim uljem, namazali kosu petroleumom, napunili džepove kuglicama protiv moljaca i poprskali prtljag naftalinom..., ovo su bile uobičajene mere predostrožnosti...» (43 s. 407-8) I više...

Za ispravno izabranu strategiju («glavnu tačku napada u akciji») u Srbiji, pre dolaska ekipe pukovnika Hantera, traženo je odgovarajuće naredno, taktičko rešenje («izbor načina i sredstava borbi u realizaciji cilja»). Ogladali su se u taktici, ovog puta suzbijanja sve veće epidemije Hirsfeld (44), Subotić (45) itd. Naročito je bio blizu rešenja vidoviti dr Subotić, predlogom upotrebe suvog vazduha. Nemajući adekvatan kapacitet i tehnološki postupak bio je i on neuspešan (45). Njegov pionirski poduhvat je usavršavanjem bio uspešan u narednom svetskom ratu (45).

Načelnik saniteta nije sputavao uspostavljanje strategije; potom, da se nađe za strategiju pogodno taktičko rešenje. Podržao je ideju dovođenja stranih lekara, moguće pomogao da dođu vojne misije, pa među njima i engleska...

Falilo je pogodno taktičko sredstvo, njega je tek trebalo – izmisliti. Bilo koje, predlagano je bilo opet sa odlikama novog hazarda, tipa neodređenosti, nepoznanice. To što se znalo oglašeno je uličnim plakatom (45), ili u biltenu od februara 1915. godine. Dato je na upotrebu građanima i vojsci pre dolaska engleske sanitetske misije – «...pošto je pozitivno utvrđeno da se te bolesti (rekurens i pegavac, G.Č.) prenašaju ujednom vašiju (43)...» Vuković u objavljenoj građi ima dokaz «Zvanični izveštaj Ratnog presbira» od 12. 02. 1915. godine. Oglašava se krivcem za 70

prenošenje pegavca bela vaš i zato se tražilo njeno tamanjenje (46 s. 134; 20). Ovim se ozbiljno uzdrnava isticano od Antića odsustvo adekvatne strategije u Srbiji: ««Nadležni» nas nisu štedeli bezbrojnim «naredbama», sa i bez vrednosti, propustili su, na žalost, da nam u vidu jedne slične naredbe, naredbe da znamo, da pegavi tifus prenose vaške. Nema sumnje da je bilo toga ubeđenja kod lekara, pa i kod ostale vojske, da bi broj žrtava od pegavca u vojsci i u narodu bio znatno manji» (47 s. 322). Hirsfeld je primenio francusko i italijansko iskustvo sa sumporom (44; 39 s. 36), što se pokazalo u oglelima Antića kao neuspešno. (47) Njegovo iskustvo bilo povoljno: 'Smatrali su me pobedničkim vođom borbe protiv epidemije... talas epidemije je počeo opadati'. (44 s. 57)

7.2. U Srbiji, u to doba traženja sredstva za masovno utamanjivanje vašaka, na startnoj crti su se našli svi prisutni domaći i strani lekari – bili su izjednačeni sa Stamrzom, bez obzira kada su do tada, pre ili kasnije, doznali za oglade Nikola. Bili su svedoci dve činjenice: a) razmera morie, odlika golgote i b) potrebe traženja pogodnog načina za masovno utamanjivanje vašaka. To je bilo tako za one objektivne; a drugi su naknadno, kada je sve prošlo, 'potpaljivali maštu' pitanjem "Šta je moglo biti da je taj neko znao ranije – Nikolove oglade", uz potenciranje nespornih gubitaka. (20)

Pred svima je stajala potreba osmišljavanja načina tamanjenja vašaka masovne primene .

Ponuđeno dokazuje da se upućivalo na depedikulaciju kao protiv epidemijску meru. Ali, očigledno da strateško znanje nije bilo dovoljno! Nedostajalo je efikasno taktičko sredstvo spram epidemije koja je grabila!

Nikolovo učenje u realnom dometu je tu zastalo, pa je pomor, i pored Nikolovog učenja, mogao da okonča još većom pogubnošću. (20)

Hanter nije mogao da predloži mere pre nego što je pronađeno 'Srpsko bure'. Zato sve zagovarano, pre i posle pronalaska spasonosnog bureta, anahrono! Lako je pretpostaviti da se «posle gotovog boja», posle završenog rata «razmišljalo» da li je nešto slično 'Srpskom buretu' mogao da smisli Srbin pre Stamrza, da je znao za oglade Nikola «taj neko» (20).

8. U odsudnom momentu, kada Stamrz predlaže «dezinfekciono bure», kulminiraju epidemija i neizvesnost valjanosti sredstva. Dnevno je oboljevalo od 1000 do 2500 ljudi, a kako je smrtnost bila 70 posto na vrhuncu epidemije, umiralo je dnevno u Srbiji – 700 do 1750 ljudi. Rid je bio u Srbiji kada je bolest odnosila oko 1000 dnevno (43). Masovnost je lekare zavarala: da je moguć kod pegavca kapljični put prenosa (39,1,20). Nije se do kraja verovalo ni Nikolu (1,39,20) – 'sve' je valjalo proveriti.

Englezi predvođeni Hanterom došli su u Srbiju – bez taktičkog rešenja. O tome sam Genčić piše (18 s. 786): «Engleski lekari ostali su bili duže u grupi, u samom Kragujevcu (gde je bila Vrhovna komanda, GČ), i izučavali su načine, kako bi se najlakše moglo stvoriti dovoljno sredstava, za brzo čišćenje vojnika i naroda od

vašiju. Jednom engleskom lekaru (Stamrzu (Stammers), epidemiologu (29 s. 54), GČ) palo je u oči mnoštvo praznih buradi od benzina i gazolina u našem vojno-tehničkom zavodu u Kragujevcu i rodila mu se ideja, da od bureta napravi jedan improvizovani dezinfekcioni aparat, koji bi bio u stanju, da uništi vaši i njihova jaja. Pokušaj je uspeo; improvizovani aparat se pokazao vrlo praktičan, da se svuda lako ponese, lako namestiti i mogao je da radi neprestano. Vojno-tehnički zavod u Kragujevcu je mogao brzo da napravi dosta takvih aparata, te su isti počeli da se sa potrebnim uputstvima šalju komandama i ustanovama na upotrebu» (18 s. 783). Uspešna borba protiv pegavca Britanske vojne misije na čelu sa pukovnikom William-om Hunter-om bio je višestrukog značaja, kud taktika za predviđenu strategiju nije postojala. Efikasnost takve taktike, ali sada kao protivepidemijske mere u masovnoj epidemiji u ratu, tek trebalo je proveravati u aktuelnom događanju strašne morije.

«Ko se ne seća onog našeg lutanja u pogledu profilaktičkih i drugih mera, one nesigurnosti, neodlučnosti i zbunjenosti, koja se najbolje ogledala u protivurečnim i nemogućim naređenjima; onog nedostatka najelementarnijih pojmova iz dezinfekcije, kao i oskudice u dezinfekcionim aparatima itd... Te naše greške i zablude narod je skupo platio» (19 s. 798). Pukovnik Hanter ni jednom nije dao ovakvu ocenu – učinjeno je bilo domēt nauke tog vremena. Strong (26) ne navodi da je voljom Načelnika sputan makar jedan pojedinac.

Ne slažemo se ni sa ocenama "nepoznavanje epidemiologije pegavog tifusa" (6,19), navodno: "U istoriji epidemiologije ostaće zabeleženo naše tadanje neznanje teorije i prakse borbe protiv pegavca, otuda katastrofalni gubici od njega 1914-1915" (6 s. 57).

Znači, «efikasnost depedikulacije u suzbijanju epidemije je dokazana praktičnim radom u Severnoj Africi 1912. (Otto i Munter, objavljeno 1930) i u Srbiji 1915. godine (Strong et al. 1920)» (11 s. 752). Vukšić opravdano pridaje značaj prvoobjavljenom radu pukovnika Huntera iz 1919. (6) Uspeh engleskih lekara izučavao je 1989. godine Vukšić. Izveo je dokaze na osnovu podataka o umiranju, tj. onog što je upisano u matične knjige umrlih koje su vodili sveštenici. Vukšić je dokazao da je izabrana efikasna taktika koju je naložio Hanter – "kolombovo jaje je bilo "bure za dezinfekciju" ("srpsko bure")" i mere. (6) Usledio je obračun sa vaškama "strogi zahtev da svaki čovek i žena u Srbiji pomognu u ratu protiv epidemije, baš kako su se uspešno borili protiv Austrijanaca. Smrt vašima...(W. Hunter)" (29 s. 54) Hanteru je zapala za oko narodna nošnja: gunjevi, šubare itd. Putovale su te 1914/15. godine "...gomile seljaka u njihovim ovčijim kožusima sa bezbroj vašiju." (48 s. 34,24) Primenjene su mere u vojsci, domorodačkom i raseljenom stanovništvu, te među zarobljenicima (29,20)... Epidemija dobija drugi, silazni trend.

Stradanje u Krimskom ratu je značilo da su upotrebljavane «higijenske, opšte mere», protiv više bolesti, među kojima je bio i pegavac. Novi zakorak je iskustvo u Srbiji 1914/15. godine –

osmišljeni plan delovanja depedikulacijom, kao «specijalnom merom» namenjenih izdvojenom pegavcu među drugim bolestima. A ta promena je značila da je golgotu zamenila epopeja. (20)

...«Istina o tifusu je ovo: o njemu niko ne zna baš ništa, osim da je od njega pomrla jedna šestina srpskog naroda... Toplo vreme i prestanak prolećnih kiša već su bili počeli da zaustavljaju epidemiju – i virus je postao slabiji. Sada je u celoj Srbiji bilo svega sto hiljada bolesnih od tifusa i samo hiljadu mrtvih dnevno – osim slučajeva strahovite tifusne gangrene. U februaru je moralo biti užasno – stotine na samrti i u delirijumu, u blatu na ulicama, usled nedostatka bolnica» (43 s. 407-8). Da se nedovoljno znalo nije samo mišljenje novinara i njegovog sagovornika; već i nauke, koju zastupaju Hanter (1) i Strong (39).

Tek objavljivanjem 1919. godine rada kojim je posvedočen uspeh depedikulacije, nameće se lekarima nova obaveza kod pojave pegavca – primena utamanjivanja vašaka kao specijalne mere! Specijalna epidemiologija pegavca nije konstituisana do 1919. Kritika nepoznavanja «prakse pegavca» neprimerena je – trenutku 1914/15. godine. (20)

Ni jedan od autora u kapitalnom delu domaćih autora o pegavcu u Velikom ratu (16) nije se pozvao na objavljene radove Hantera (1) i Stronga (39).

Znači, upravo angažovanje dr Hunter-a 1919. godine, šefa engleske vojne misije, učinilo je da se naučno dokaže da je efikasno razvašljivanje u suzbijanju epidemije. Ovim je zapažanje Nikola dokazano kao istinito. Osam godina posle objavljivanja radova o iskustvu u Srbiji 1914/15. godine (1,39) Š. Nikolu je dodeljena Nobelova nagrada za medicinu u oblasti istraživanja pegavog tifusa (41).

Nemoć medicine (39,43,1,46,20) je dovela deo lekara u Srbiju s ciljem da se traži rešenje i/ili pomogne saznanjima dotadašnje medicine stradalnicima. Za evidentno postojanje naučnog problema ne bi mogao da snosi odgovornost pojedinac iz struke.

Primitivno su uništavane vašake. "Oficiri i lekari dolazili su, da ih posmatraju i smejali se toj «tako zabavnoj i interesantnoj slici», i niko tada nije ni sanjao, da će nas taj smeh docnije stati gorkih suza." (19 s. 798) Te 1913. godine ni autor teksta, kritičar i (samo)kritičar, takođe, nije znao što je mogao, za otkriće Nikola. Do 1909. godine, pa čak i do 1919., samo se nagađalo šta je bilo značajno po pegavac u ranije primenivanoj higijenizaciji. Ustanovljen je razlog tome. Umanjivane su ili/i odstranjivane zaražene vaške; tada nepoznatim uzročnikom (1,49,50).

«Epidemije su kao i požari, njih treba ranije predvideti i na vreme se naoružati potrebnim sredstvima za odbranu. Ne učini li se to, onda je sve dockan, kada one izbiju; jer i pri najpožrtvovanijem radu, one će uvek imati dovoljno vremena da sobom donesu veliki broj žrtava, pre nego što uspemo da nabavimo potrebna sredstva protivu njih i postanemo gospodari nad njima» (19 s. 798). Bar što se tiče pegavog tifusa, anahrono je to bilo očekivati od saniteta i njegovog načelnika

1914/15. godine. U prilog tome se pozivamo na rad Anderson-a datiran aprila 1915. godine. Ovaj autor, objavljivanjem nekoliko uspelih naučnih članaka o pegavcu bio je nesporno ekspert. Ukazuje u predmetnom radu na načelnu potrebu mere depedikulacije; ali ne ukazuje ni on čime. (50) Do tada u Srbiji to nisu znali kako da urade, moguće, ne baš mali broj lekara aktera epidemije. Na sreću se u Srbiji već išlo ispred objavljenog – jer se pristupilo praktičnom suzbijanju epidemije; prvi put aktiviranim protivepidemijskim depedikulacionim sredstvom i merama Hantera. Načelnik saniteta je ovu aktivnost podržao na taj način što je preko saradnika, napr. pukovnika dr Protića, obavestio o proveravanoj efikasnosti 'Srpskog bureta' (51). Pozitivna odluka nije bila pravilo. Tako, kada je tražila dozvolu za svoja ispitivanja komisija koju je vodio Strong, nije im bila data saglasnost. (39)

Do Prvog svetskog rata prednost je davana kurativi. Strategija je bila lečenje, izdvajanje bolesnika... (49). Takav je pristup i zadatak bio Strongov (39) i ne samo njegov. Zaslugom Nikola i Hantera strategija je izmenjena u korist preventivnog delovanja, uništavanjem vašaka među zdravim, i na prijemu u bolnicu bolesnih (1). Rad ekipe pukovnika Hantera bio je izuzetak (6).

Znači, pre nego što je došla prijateljska engleska vojna misija koja je bila uspešna, sanitet Srpske vojske već je izabrao, ili bar nije sputavao 'adekvatniju strategiju' uništavanja vašaka tela. Već to nije bilo po paradigmi, nego je nadvisilo postojeće iskustvo. Bila je hendikepirana strategija jer nije pronađeno naredno, adekvatno taktičko rešenje za dobro izabranu strategiju depedikulacije. (20)

9. Uspešna borba protiv pegavca Britanske vojne misije na čelu sa pukovnikom William-om Hunter-om je višestrukog značaja – imala je dalekosežni odjek, naučni, jer je pokazano mogućim suzbijanje epidemija pegavca primenom masovne depedikulacije putem "srpskog bureta..." (11 s. 755)

Uz to, ova pogubna epidemija označila je začetak epidemiološke službe srpske vojske i civilnog saniteta (52,6,29). Do tada, po paradigmi, vladajuća kurativna vojna doktrina u ratu, u Srpskoj vojsci je napuštena (19 s. 793-4) i umesto pojedinačnog, usvojen je novi preventivni, kolektivni pristup (16,29). Simić nastajanje «zakasnele potrebe» vidi: «...Poglavito u gledištu praktičnih lekara, koji su se navikli, da o pojedinim proble-mima misle tek kada se oni pojave, pri tome rešavajući svako pitanje samo koliko se ono odnosi na sam slučaj, koji imaju pred sobom» (19 s. 796). Da je nekim delom bio u pravu govore rezultati Nikola (38) i Andersona (50) – ali kako je pegavac i kasnije bio problem, jer sve ne može da se predvidi i na vreme reši – to je svaki događaj imao ono što zahteva da se trenutno razreši. Pegavi tifus je bio veliki naučni izazov u čemu se Simić i drugi kritičari dalje, po ratu narednih godina, nisu neposredno oprobali.

Uz pomoć Vlade došlo se do rešenja u Srbiji, odista preko tuđih snaga, preko pozvanih da dođu u Srbiju i pomognu joj. U Srbiji je učinjen

iskorak svetske medicine u oblasti pegavca, primenjena je po prvi put u svetu svrsishodno specijalna mera protiv pegavca. Time je otpočela njegova specijalna epidemiologija. Od tada je pegavi tifus gubitnik u rivalstvu sa ljudima! Time je medicinska golgota prerasila u epopeju, ma koliko ova ličila na 'Pirovu pobedu'!

10. Iskustvo ratnog karaktera pegavca docnije je lucidno prikazano: "Ni jedna druga zarazna bolest nije prerastala u takve ratne epidemije i tako preplavljivala zemlju i oružane snage kao pegavi tifus. Od svih socijalnih faktora, r a t je glavni mobilizator vašljivosti i pegavca, jer je samo on u stanju da dovede do masovnog pokretanja stanovništva i vojske, velikih razaranja, pada opšte i lične higijene i širenja vašljivosti na velikim državnim prostranstvima. U takvim uslovima, ekspozicija na infekciju i dispozicija prema oboljenju povećavaju se do maksimuma" (29 s. 295;22).

Otuda napor celokupnog stanovništva u smislu rasta standarda (znanja i sredstava) koji je protiv pegavog tifusa, jer samo tako ovom može da se naudi. Alternativno angažovanje saniteta, bilo civilnog ili vojnog, u uslovima delimičnih napora stanovništva, organičenog je dometa. Pegavac je naučio lekare da se bude na oprezu: "Takvu moć u ratu nema nijedna druga zarazna bolest, *niti takvu smirenost u miru*" (22,23,7).

Pogubna moria je i u našim ratnim zbivanjima uzela žrtve koje su se brojale desetinama hiljada; kao i u drugim ratovima, za čije načelnike nismo istražili da li su smenjeni – ali tu je u Srbiji ovoj nemani, 1915. godine bilo suđeno da bude ozbiljno uzdrmana. Ratnom pegavcu je tu prvi put bilo uzvraćen udarac – svrsishodnim radom čoveka, neprirodno.

Zaključak

- U svetu, pa i u Srbiji, do Prvog svetskog rata i epidemije 1914/15. godine vašljivost se rešavala kao "drugorazredni" problem, kao sanitacija kojim se uklanjaju molestantski efekti
- Smenjen je dr Genčić iako je kao organizator doprineo da bude nađeno uspešno rešenje bitno za medicinu sveta. Krajnosti su tu u ocenama: stvarnost koja liči porazu i epopeja uspeha u kojoj je učestvovao 'diskvalifikovani' – pa je ovakva suprotnost zato podložna, makar današnjoj, drukčijoj oceni, novom evaluacijom događanja
- U ocenama rada saniteta 1914/15. godine nisu korišćeni kapitalni radovi o ovoj epidemiji, aktera Hantera i Stronga
- Hipoteza 'da je autohtoni pegavac u Srbiji napravio ratni pegavac 1913. i 1914/15. godine' bar je ravnopravna sa 'tvrđenjima' da je njegovoj pojavi kao ratnoj zarazi prethodilo inportovanje iz Albanije ili sa područja Austro-Ugarske.
- Sanitet srpske vojske je ispravno odredio 1914/15. godine da je strateška tačka razvašljivanje. Nažalost, to nije bilo dovoljno; falilo je efikasno taktičko sredstvo
- Adekvatno taktičko rešenje spram epidemije koja je grabila pronalazi engleska vojna misija. Bio je to njihov naučni doprinos koji je prezentovan

objavljivanjem radova 1919. i 1920. godine. Razvašljivanje je adekvatna mera za zaustavljanje pegavca – pa tek od tada pegavcu pristaje sinonim 'važljivi tifus' (Louse-borne typhus). Dobilo je realizovanim protiv pegavca u Srbiji još više na značaju otkriće Šarl Nikola

- Društveno priznanje je usledilo 1928. godine Šarlu Nikolu dodelom Nobelove nagrade za medicinu
- Prvi put se spominje tifus (pegavac) kao bolest Srba (Ilira: Sarmata i Dalmata) u 9 g.n.e.

Literatura

1. Hunter W. The Serbian Epidemics of Typhus and Relapsing Fever in 1915, Their Origin, Course and Preventive Measures employed for their Arrest, Proceeding of the Royal Societa of Medicine, 1919, Vol. XIII, 2:30-158.
2. Turza K. Medicina i društvo (sociološki aspekti). Beograd: Medicinski fakultet, CIBID; 2005.
3. Rajs R. Čujte Srbi, čuvajte se. Beograd: Nedeljni telegraf; 2005.
4. Baković T. Depresivni optimizam crnogoraca. Podgorica-Beograd; 1994.
5. Pavlović A. 1914 (Ljudi i događaji, ideje i ideali). Beograd: Jelena Pavlović; 2002.
6. Vukšić Lj. Istorijski osvrt na prestanak pegavca (Typhus exanthematicus) 1914-1915. godine u Srbiji, Arhiv za istoriju zdravstvene kulture Srbije, Beograd, 1989, 1-2, 18:45-57.
7. Morelj M. i sar. Zaključci savetovanja o suzbijanju i eradikaciji pegavca u SFRJ. KOMNIS, Beograd, 1968.
8. Petrović A. Pegavi tifus (Hladnik) u Sjeverskom, Socijalno-medicinski pregled, Centralni higijenski zavod, Beograd, IX, 1, 1937
9. Katić R. O pojavama i suzbijanju zaraznih bolesti kod Srba od 1202. do 1813. godine. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja knj. CCCLXXXVI, Odeljenje medicinskih nauka knj. 19; 1965.
10. Deretić J. Ilirija i Iliri. Glas Serbone; Niš, 2004, II, (10):4-6
11. Snyder J. Rikacije pegavca. U: Horsfall F., Tamm I. urednici. Virusne i riketsijske infekcije čoveka. Beograd, 1970; 736-60.
12. Čukić G. Prvo ustanovljavanje entiteta pegavog tifusa na području Jugoslavije. Flogiston Beograd 2003/5; 13 (10/13): 53-73.
13. Kuželj J. Sanitetski savet, Rasprava o tifu koji je vladao u okolini Čačka i lečen u čačanskoj okružnoj bolnici u prvoj polovini 1902. godine, Srpski arhiv za celokupno lekarstvo, 1903, IX, 5:253-61, 6:299-313, 7:344-53
14. Kujundžić V. Pegavi tifus. Zdravlje; 1913, VIII, 3:65-71.
15. Kujundžić V. Pegavi tifus u Bitolju. Zdravlje; 1913, V, 5:136-40.
16. Stanojević V. Istorija srpskog vojnog saniteta, Naše ratno sanitetsko iskustvo (original 1925), VIC, Beograd, 1992
17. Kujačić J. Pjegava groznica (pjegavi tifus). Beograd: Biblioteka za čuvanje narodnog zdravlja, Knj. 7; 1914.
18. Genčić L. Zašto je došlo do epidemija i pomora u našoj vojsci i narodu u vreme ratova 1912-1918., U: Stanojević, V., Istorija srpskog vojnog saniteta, Naše ratno sanitetsko iskustvo (original 1925), VIC, Beograd, 1992:772-89.
19. Simić T. Kritički pogledi na rad našeg saniteta u prošlosti i sadašnjosti, U: Stanojević, V., Istorija srpskog vojnog saniteta, Naše ratno sanitetsko iskustvo (original 1925), VIC, Beograd, 1992:790-807.
20. Čukić G. Odnosi teorije, strategije i taktike u prevenciji epidemije pegavog tifusa u Srbiji 1914/15. godine. Praxis Medica 2006; 34 (1-2) 105-12.
21. Čukić G. Prvo ustanovljavanje entiteta pegavog tifusa na području Jugoslavije. Flogiston Beograd 2003/5; 13 (10/13): 53-73.
22. Vukšić Lj, i sar. Osnovi vojna epidemiologije. Beograd; 1966.
23. Vukšić Lj, i sar. Referat na konferenciji KOMNIS-a. 1968; citirano U: Gaon J. Epidemiologija klasičnog pjegavca u našoj zemlji. Savezni zavod za zdravstvenu zaštitu. Opatija: Seminar Aktuelni problemi borbe protiv zaraznih bolesti; 1970.
24. Laušević S. Filozofski pojam kritike. Nikšić: Unireks; 1995.
25. Vujević M. Uvođenje u znanstveni rad (u području društvenih znanosti). Zagreb: Školska knjiga; 2006.
26. Čukić G. Borba protiv pegavca. Dobrovoljački glasnik, 2007, 30 (17): 205-14.
27. Popović A. Ratni album 1914-1918, II fototipsko izdanje. Zemun: ARION; 1987.
28. Leko T. Vojni sanitet u Balkanskim ratovima. Rasprava o vojnom sanitetu u u ovom ratu. SACL, 1913:295-6.
29. Arsić B, Birtašević B. urednici. Vojna epidemiologija. Beograd: SSNO; 1978.
30. Turić A. Kriterijumi za evaluaciju uspeha republičkog programa mjera za likvidaciju klasičnog pjegavca i usljivosti u Bosni i Hercegovini. Medicinski fakultet, Sarajevo (doktorska disertacija); 1975.
31. Mitrašević M. Sanitetske prilike i pojava epidemije pegavog tifusa u valjevskom kraju (194-1915). U: Zbornik radova, Valjevska bolnica 1914-15. godine. Valjevo; 1992. s. 37-45.
32. Zrnić Lj. Zdravlje, Društvo za čuvanje narodnog zdravlja, 1912, br. 11, 12
33. Zrnić Lj. "Kako su mene lečili od tifusa". Zdravlje, Društvo za čuvanje narodnog zdravlja, 1912, br. 11, 12
34. Jelinek B. Epidemija pegavca u dopunskim kosmetkim brigadama sa osvrtom na epidemioški znaja dopunskih jedinica u poslednjoj fazi Narodnooslobodilačkog rata. Vojno sanitetski pregled 1950; 7(10-11): 408-14.
35. Živković B, Aranicki M. Pegavac i rekurens u NR Bosni i Hercegovini. Sarajevo: Biblioteka Medicinskog arhiva, br. 1; 1947.
36. Đorđević V. Istorija srpskog vojnog saniteta, knj. prva, 1835-1875. Beograd, 1879.
37. Čukić G. Masovno obolevanje u nekim kasarnama Srbije od 1836. do 1864. godine (Intuicija nekad i sad), Timočki medicinski glasnik, Zaječar; 2002, 27(1-4):39-47. (www.tmg.org.yu)
38. Nicolle Sh, Comte C, Conseil E. Transmission experimentale du typhus exanthematique par pou du corps. C.R. Acad. Sci., 1909, 149:486-489.
39. Strong P. et all. Typhus Fever with Particular Reference to the Serbian Epidemic. Cambridge, Harvard Univ. Press, 1920.
40. Đorđević V. Vojno-lekarska statistika. SACL, Beograd, 1, 1874:93-115.
41. Milar D. Milar J. Milar M. Naučnici. Kembički rečnik, Beograd: Dereta; 2003.
42. Jovanović M. Pegavi tifus (pegavac). Niš: Srpska državna štamparija; 1915.
43. Rid Dž. Rat u Srbiji 1915. Cetinje: Obod; 1975 s. 11-84.
44. Hiršfeld L. Istorija jednog života. Beograd: Srpska književna zadruga, knj. 377; 1962.
45. Čukić G. Depedikulacija suvim toplim vazduhom na području Jugoslavije u Prvom i Drugom svetskom ratu. [ispravka objavljena u Timočki medicinski glasnik, Zaječar 2005; 30(3): 156-7.]. Timočki medicinski glasnik, Zaječar 2005; 30 (2):85-90. (www.tmg.org.yu)

46. Vuković Ž. Da ne zaboravimo, Savezničke medicinske misije u Srbiji 1915. Beograd: Plato; 2004.
47. Antić D. Pegavi tifus u kragujevačkoj Prvoj rezervnoj vojnoj bolnici, U: Stanojević, V.: Istorija srpskog vojnog saniteta, Naše ratno sanitetsko iskustvo (original 1925), VIC, Beograd, 1992.
48. Borjanović S. Pegavi tifus u Srbiji pre i za vreme Prvog svetskog rata. U: Borjanović S. Epidemiološka studija pegavca u Srbiji i mogućnost njegove eradikacije. Medicinski fakultet, Beograd, (doktorska disertacija); 1977:25-37.
49. Rolla T. Typhus Fever. The Eclectic Practice of Medicine, 1907. (www.henriettesherbal.com)
50. Anderson J. Typhus fever. (Its Etiology and the Methods of its Prevention) U: Burke C. Commentary. Public Health Reports; 2006. 121, Suppl. 1 pp. 86-90.(www.publichealthreports.org/archives/issuecontents.cfm?)
51. Protić Đ. Srpsko bure. Vojno-sanitetski glasnik 1933; 1 (4): 198-205.
52. Grba M. Misija pukovnika Hantera u Srbiji 1915. godine. Zbornik istorijskog muzeja Srbije, 26, 75-100, 1992.

DR LAZAR GENČIĆ, COLONEL (1868-1942), THE MEDICAL CORPS OFFICER OF SUPREME COMMAND OF SERBIA 1912-16

Goran Čukić

If the change is considered as something useful – as engaging new manpower having advanced conception – then the matter is correct. Why was the colonel dr Lazar Gencic, the medical corps officer of Supreme command of the Serbian army 1912-16 replaced? Why none of the critics in 1925 evaluated the ongoings during the typhus fever epidemic in 1914/15, which was the subject of Hanter's investigations published in 1919? Judgments related to the activities of military health care in the epidemic of typhus fever were exaggerated; they did not start from the actual situation. The accusations addressed to the Head were unjustified because he was imputed "scientific exhaustion of the world medicine" which was following the course of typhus fever epidemic. He was at position of the medical corps officer when, indisputably, huge losses befell Serbia, with: 150000 deceased, of which 20000 in the the Army. We do not think the accusations were justified: «Who doesn't remember our wandering in terms of prophylactic and other measures, that uncertainty, confusion which was mostly reflected in discordant and impossible commands; that lack of the most elementary ideas about disinfection, as well as lack in disinfection devices and so on. The cost of our mistakes was high. "In the history of epidemiology the remark about our ignorance of theory and practice in the typhus fever struggling of that time would stay recorded, and that is where the catastrophic losses come from in 1914-1915". We will show that the critics are tactless; that they came "after finished battle", after the solution had been found. We will give the arguments – that even in collective operations, the Head was successful: because he indirectly contributed to the the solution finding, providing undisturbed work of more competent ones, that is he never prevented anyone to express itself. He indirectly contributed to the social confirmation of the Nobel prize award for the field of medicine in 1928 to Charles Nicolle for discovering that body lice were carriers of typhus fever. That was approved by successful realization of measures during the epidemic 1914/15 in Serbia. *Acta Medica Medianae 2009;48(1):66-74.*

Key words: *Lazar Gencic, Hunter, Stammers, typhus fever epidemic, Typhus exanthematicus, "Serbian barrel desinfector", pediculus humanus humanus, Louse-borne Typhus*